

Kendeffy Gábor (1962) klasszika-filológus, filozófiatörténész, a KRE HTK Filozófiai Tanszékének és a BTK Szabaddölcsészet Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területe: patrisztika, hellenisztikus filozófia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Megtévesztés és kinyilatkoztatás Lactantius teológiájában (2010/4).

A *religio* etimológiája Cicerónál és a patrisztikus hagyományban

Kendeffy Gábor

A nyelvtörténészek a *religio* szó eredetét bizonytalannak tekintik,¹ pedig a kérdés már az ókori gondolkodókat is többféle válaszra sarkallta.² Írásomban két próbálkozás útját és gondolati háttérét vizsgálom az ókori pogány és keresztény hagyományban.

1. Cicero

Számos szöveghely árulkodik arról, hogy az ékesszólás atyja a vallást a természet-jog kitüntetett részének, az igazságosság legalapvetőbb elemének tekintette. Felfogása szerint az emberekkel szembeni kötelességeink teljesítése az istenekkel szembeni igazságosságból fakad, ugyanakkor az utóbbi sem gyakorolható az előbbi nélkül.³ *Az istenek természete* (*De natura deorum*) című dialógusban a vallást elsősorban nem az etika, hanem a filozófiai istentan nézőpontjából vizsgálja. A műnek második, a sztoikus teológiát bemutató könyvében olvashatjuk a *religio* szó egyik antik etimológiáját. A szöveghelyet magyarul Havas László fordításának bizonyos fokú módosításával idézem, úgy, hogy a legfontosabb szó visszaadását illetően egyelőre nem foglalok állást:

Mert akik egész nap azért imádkoztak és mutattak be áldozatokat, hogy gyermekeik életben maradhassanak (superstitiosus essent), azokat babonásoknak (superstitiosi) nevezték, és később ez az elnevezés tágabb értelmet nyert. Akik viszont mindazt, ami az istenek tiszteletéhez tartozik, gondosan újratanulmányozzák (diligenter retractarent), hogy úgy mondjam, újraolvassák / (újra)választják / újra átmennek rajta / újra felfedezik / újra sorra veszik / megismélik / újra szemügyre veszik / újragondolják (relegerent), azokat „vallásosak”-nak (religiosi) mondják a/z újra-olvasni / (újra)választani / újra átmenni rajta / újra felfedezni / újra sorra venni / megismételni / újra szemügyre venni / újragondolni szóból (a relegendo), ahogy a „választékos” (elegans) a „kiválasztani”-ból (eligo) jön, az „iparkodó” az „iparkodni”-ból, az értelmes az „érteni”-ből.⁴

Ahogy a fordításban is jelzem, a *relegere* szó magyar fordítása ezen a szöveghelyen egyáltalán nem evidens. A Cicero-dialógus kiváló magyar fordítója, összhangban több jeles fordítóval és értelmezővel – akik között Kálvin János is szerepel – az *újraolvasni* értelmet támogatja, de a többi, feltüntetett megoldás is jócskán képviselteti magát.⁵

Most vizsgáljuk meg a szélesebb és szűkebb kontextus segítségével, milyen vallásfelfogást fejez ki a Cicerónál olvasható etimológia, amely a dialógusban mintegy megkoronázza Balbusnak, a sztoikusok képviselőjének az előadását arról, hogy *mik* az istenek, és hogy miket szoktak annak nevezni.

Balbus először is a világot nevezi istennek, amely értelemmel és tüzes alkotóerővel rendelkezik.⁶ Az égitesteket is minden kétségen kívül isteneknek tartja, akik nem fáradnak el, jóllehet állandóan munkálkodnak. Anyaguk az aether, és – ettől nem függetlenül – értelemmel rendelkeznek.⁷

A harmadik, isteneknek nevezhető csoportot az emberek jötevői alkotják, akik valamilyen hasznos dologgal ajándékozták meg a halandókat. Ilyen például Ceres vagy Liber. Feltűnő azonban, hogy az ő isteni mivoltukkal kapcsolatban Balbus már bizonyos távolságtartást tanúsít. Az idetartozó isteni lényeket „úgy a görögök legbölcsebbjei, mint a mi őseink” csak „feltételezték (*constitutae*) és elnevezték”.⁸ Az említett távolságtartás érvényes lesz a többi, tárgyalt istenfogalomra is. Magukat a jötevők által adományozott hasznos dolgokat is az adott isten nevééről kezdték elnevezni (*nuncupabant*) – például a kenyeret Ceresnek, Libernek a bort.⁹ Továbbá a nemes képességeket, tulajdonságokat is isteni neven kezdték emlegetni (*nominare*) az emberek.¹⁰ Embereket is isteni rangra emeltek,¹¹ valamint természeti elemeket, erőket is megszemélyesítettek és istenként kezdték tisztelni. Ennek az utóbbi fajta istenalkotásnak az alapja a helyes, „nem rossz distinkción alapuló felfogás” (*non inelegans ratio*) a természet elemeiről, amely azonban „istentelen mesékbe szorult”.¹² Az elemeket az emberek először emberi alakokkal és jellemmel ruházták fel, majd a költők – az elemek között lejátszódó folyamatok dramatizálásával – a legvadabb mesék szereplőivé tették. Innen fakadnak a hamis vélekedések és babonások (*superstitio*), melyek legjellemzőbb sajátossága, hogy az isteneknek emberi gyarlóságokat és szenvedélyeket tulajdonítanak. A sztoikus filozófia képes visszavezetni ezeket a mítoszokat eredeti értelmükhöz, és ehhez fontos segédeszköz az istennevek helyes etimológiája.

Igy jut el tehát Balbus előadása a *superstitio* fogalmához. Ezzel a babonás istenfogással nyomban szembeállítja a szerinte helyes istenképet: egyetlen, a természetet átható isten létezik, amelynek egyes megnyilvánulásai személyesülnek meg a jól ismert istenalakokban, a kultusz közvetlen tárgyaiban:

Mégis, ha megvetjük és elutasítjuk ezeket a meséket, a minden egyes dolgot átható isten a szárazföldeken Ceresként, a tengereken Neptunusként fogható fel, ki-ki a maga természete és szokásos elnevezése szerint. Ezeket az isteneket kultikus tiszteletben kell részesíteniünk (venerari et colere), a leghelyesebb, és egyben legtisztább és legszentebb kultuszok (cultus) azonban az, ha mindig tiszta, befolyásolatlan és romlatlan értelemmel és szavakkal tiszteljük (veneremur) őket. Mert nemcsak a filozófusok, hanem a mi őseink is megkülönböztették a babonáságot (superstitionem) a vallástól (a religione).¹³

Ez után a szöveg után közvetlenül a babona és vallás etimológiáját adó, alfejezetünk elején idézett mondatok következnek. Az etimológiát tehát az imént felvázolt istenségtipológia fényében kell értelmeznünk. Annak a vallásnak a középpontjában, amely jellemzésére az etimológia szolgál, egy, a világra és az emberre gondot viselő, vagy a világgal magával, vagy annak értelmével, vagy egyfajta tüzes erővel azonos istenség áll. Értelmezésem szerint Cicero művében az első alternatíva kap prioritást. A világ-istenség lényege szerint „...alkotómeszter (*artifex*), amely előrelátóan gondoskodik mindenről, ami szükséges és hasznos (*consultrix et provida utilitatum oportunitatumque omnium*)”.¹⁴ Az alkotás és a gondoskodás az önalkotásnak, tervszerű önkifejlésnek a részmozzanata, amit Cicero több más forrással összhangban azzal a folyamattal ha-

sonlít össze, ahogy a növény bomlik ki a magból. Kezdetben léteztek bölcsek az emberek között, akik tisztában voltak ezzel. Az ősi tudás azonban idővel feledésbe merült, és a homérosi-hésiodosi mítoszokban csupán eltorzult részletei fedezhetők fel. A helyes értelemben vett vallás ugyanakkor nem zárja ki, sőt bizonyos értelmezés mellett magában is foglalja több isten feltételezését, vagy egyenesen a hagyományos római istenek kultuszát. A mindent átható tüzes természettel való azonosítás utat nyit az égitestek istenítésének, amennyiben ez a tüzes erő bennük nyilvánul meg a legkifejezettebb módon. A hasznos dolgok adományozóinak és a megszemélyesített hasznos dolgoknak, valamint a megszemélyesített természeti erőknél és elemeknek a kultusza is gyakorolható a filozófiával összeegyeztethető formában annak ellenére, hogy ezen istenek *sze-mély volta, emberi jellege* merő fikció. A különböző istennevek ugyanis a gondviselő egy-isten tevékenységének egy-egy, éppen a gondviselésből eredően az ember számára hasznos megnyilvánulását, „erejét” (*vis*) fejezi ki.¹⁵ A hasznosságon alapuló isten-konstituálás valamit megragadott az isteni gondviselés lényegéből. A világgal azonos istenség öncél önmaga számára, ám a viszonylagos célok világában az emberi lény foglalja el a legfőbb helyet: az ő kedvéért keltek életre az állatok, ahogy az állatok kedvéért termi a föld a növényeket.¹⁶ Hogy a Balbus által javasolt reflektált vallásosság nem valamiféle túlspiritualizált, pusztán belül megélt vallásosságot jelent, azt jól mutatják azok a példák, amelyeket arra hoz fel, hogy az isteni előjelek, jóslatok figyelembe nem vétele, az istenséggel való kölcsönös kommunikációból való kiszállás szörnyű büntetéseket vont maga után. A helyes kultusz mindazonáltal elsődlegesen „fejben” történik, a szertartások értékét az adja meg, hogy közben adekvát módon vezetjük-e vissza az adott fiktív istenalakot a filozófia által felfedezett eredetére; az ezt kifejező cselekedet már – szemben a római hétköznapi ember felfogásával – másodlagos. Az a kultusz, amelyben a hagyományos mítoszok ember alakú isteneit névértéken veszik, nem nevezhető igazi vallásnak, hanem csak babonáságnak.¹⁷ Tehát a *religió*t a *superstiti*ótól elsősorban a *tiszta, érintetlen, romlatlan gondolkodás (mens pura integra incorrupta)* és az ebből fakadó szavak különböztetik meg. Most idézzük fel még egyszer a szöveget:

Mert akik egész nap azért imádkoztak és mutattak be áldozatokat, hogy gyermekeik életben maradhassanak (superstites essent), azokat babonásoknak (superstitiosi) nevezték, és később ez az elnevezés tágabb értelmet nyert. Akik viszont mindazt, ami az istenek tiszteletéhez tartozik, gondosan újratanulmányozzák (diligenter retractant), hogy úgy mondjam, újraolvassák / (újra)választják / újra átmennek rajta / újra felfedezik / újra sorra veszik / megismélik / újra szemügyre veszik / újragondolják (relegerent), azokat „vallásosak”-nak (religiosi) mondják a/z újraolvasni / (újra)választani / újra átmenni rajta / újra felfedezni / újra sorra venni / megismételni / újra szemügyre venni / újragondolni szóból (a relegendo), ahogy a „választékos” (elegans) a „kiválasztani”-ból (eligo) jön, az „iparkodó” az „iparkodni”-ból, az értelmes az „érteni”-ből.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy az etimológiában a *relegere* mindenképpen a hagyományos istenelképzelések revidálására, újragondolására, a mítoszok és hitek mélyebb,

filozófiai tartalmának a felidézésére, a vallási élet egyfajta átprogramozására utal.¹⁸ Vagyis véleményem szerint a kontextus kifejezetten cáfolja azt az értelmezést, miszerint a szóban forgó helyen az „újra végigmenni rajta” jelentésben használt *relegere* a hagyományos római vallás radikális formalizáltságát fejezné ki. Úgy gondolom, a szövegösszefüggés annak is ellentmond, hogy a cicerói etimológiát annak a Cicero írásaiban egyébként fellelhető vallásfogalomnak a fényében értelmezzük, miszerint a vallás lényege a szakrális körülményekben és a tabuktól való gondos és félelemteli óvakodásban áll.¹⁹

Emellett az etimológia hangsúlyozza a *religio* kontra *superstitio* megkülönböztetésnek egy másik aspektusát is. Mint olvastuk, Balbus szerint azokat nevezték babonásoknak (*superstitiosi*), akik „egész nap azért imádkoztak és mutattak be áldozatokat, hogy gyermekeik életben maradhassanak (*superstitioses essent*).” A *superstitio* szó illetően eredeztetése tehát azt szemlélteti, hogy a babonás gondolkodás- és viselkedésmód alapvetően partikuláris. Ez a partikularitás szemben áll azzal a mindenséget átfogó látásmóddal, amelyet a világistenség fentebb említett utánzása megkövetel.

Hogy miként fordítjuk a szót, az függ például attól, milyen jelentést és mekkora jelentőséget tulajdonítunk a *tamquam*, „hogy úgy mondjam” kifejezésnek. Érthetjük úgy, hogy egyszerűen egy szokatlan szót vezet be. Ez esetben az „újra választani/újravenni/újragondolni” irányban kell továbbhaladnunk. Ha viszont a *tamquam*-ot hasonlat bevezetéseként értjük, olyan elemként, amely a viszonylag vértelen *retractare* után befogadói regiszterváltást, képi asszociációt indít be, akkor választhatjuk az „újraolvasni” fordítást. Az utóbbi esetben úgy jelenik meg előttünk a vallásgyakorló, mint egy tekercs kigöngyölője, vagy mint aki szemrontó könyvlapok, netán kékes fényű monitor fölé görnyed.

Másfelől a *relegere* nem asszociatív értelmezése, azon belül pedig az „újra-választ/újra kiválaszt” jelentés mellett szól, hogy a mű Balbus nevű szereplője, mint láttuk, az eredeti, még eltorzulatlan (a sztoikus filozófiával azonos tartalmú) természetismeretet *non inelegans ratiō*-nak, „nem rossz distinkción alapuló”, vagy így is mondhatnánk: „nem helytelen kiválasztáson alapuló” felfogásnak minősíti. A babonáságból ez a tudatos újra-és-újra-disztingválás hiányzik.

Ugyancsak a nem asszociatív értelmet valószínűsíti, bár azon belül kissé más irányba tereli a gondolkodást az az ismeretlen szerzőségű versrészlet, amelyet Cicero kortársa, Nigidius Figulus alapján Gellius idéz:

Religentem esse oportet, religiosus ne fuas.

„Religens”-nek kell lenni, túlzottan vallásos ne légy!²⁰

A *religere* ige itt, mint látjuk, tárgy nélkül fordul elő, és valószínűnek tűnik az a hagyományos felfogás, miszerint a *negligere* ellentétéképpen „odafigyelni”, „óvatossá lenni” jelentésben szerepel.²¹

A kérdés eldöntése helyett azt javaslom, olvassuk újra (*relegamus*) a cicerói definíciót ókeresztény olvasóival.

2. A cicerói definíció Lactantiusnál és Augustinusnál

Lactantius

Lactantius idézi és kommentálja a cicerói etimológiát és vallásdefiníciót. Az erre vonatkozó kritikájáról és az általa elfogadott etimológiáról a későbbiekben részletesebben beszélek, itt még az egyházatyát csak mint olvasót és értelmezőt tárgyalom. Ebből a szempontból az egyházatyának a következő kritikai megjegyzése jelentőséggel bír.

Mert ha igaz az, amit állít, hogy „a relegere ige alapján vallásosnak nevezték el azokat, akik gondosan újratanulmányozzák mindazt, ami az istenek tiszteletéhez tartozik”, akkor azok, akik ezt naponta többször megteszik, miért vesztik el a „vallásos” nevet? Hiszen ők a gyakoriságból következően nyilvánvalóan sokkal alaposabban felülvizsgálják azokat a dolgokat, amelyek a kultuszt szolgálják.”²²

Mint látjuk, Lactantius a *tamquam* esetleges hasonlatbevezető szerepéről nem vesz tudomást, és semmivel sem utal arra, hogy merészebb asszociációt, regiszterváltást várna az olvasótól. A *relegere* itt az „újravenni/újra szemügyre venni” kifejezések valamelyikével fordítható.

Ágoston

Szent Ágoston két helyen utal érdemben a szóban forgó etimológiára. Mindkét hely jelentősége számunkra most abban áll, hogy a *relegere* (illetve ahogy itt olvassuk: *religere*) igtét a kitüntetett kiválasztást jelentő *eligere*-vel állítják párhuzamba.

Jóllehet a 391-ben íródott *Az igaz vallásról* című írásban a lactantiusi *religare*-etimológiát fogadta el, a 410-es években, *Az Isten városáról* 10. könyvében elfogadóan említi és építi be mondandójába a cicerói szóeredeztetést:

Ipse [sc. Deus] enim fons nostrae beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes vel potius religentes (amiseramus enim negligentes) hunc ergo religentes, unde et religio dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus, ideo beati, quia illo fine perfecti.

Mert ő [ti. Isten – K. G.] a boldogság forrása, ő minden készítés célja. Ha őt választjuk (eligentes), vagy inkább újraválasztjuk (religentes) – hiszen azért vesztettük el, mert elhanyagoltuk (negligentes) –, tehát ha újra Őt választjuk – amiből a „vallás” szót is eredeztetik –, akkor szeretettel Feléje igyekszünk, hogy megérkezvén megnyugodjunk, boldogan, mert a célt elérve tökéletessé váltunk.”²³

Ágoston nem idézi Cicero szövegét, csak a *religere*-ből való eredeztetés tényét említi meg, egyébként emlékezetében az olvasmányélmény saját teológiai felfogásához idomul. A *religere*, az *újraválasztás* tárgya maga a transzcendens létező, míg Cicero inkriminált helyén, mint láttuk, mindaz, ami a transzcendens létezők tiszteletéhez tartozik, vagyis a kultusz és a hozzá kapcsolódó hitek.

A 427-ben keletkezett *Felülvizsgálatok (Retractationes)* egy helyén Ágoston már újra a másik, a *religare*-ra hivatkozó etimológiát fogadja el, mégis kifejti a Cicerónál olvashatót is:

Jól tudom ugyanis, hogy latin nyelvű szerzők a szónak egy másik etimológiáját is kifejtették, miszerint a vallás (religio) onnan kapta a nevét, hogy valamit újra választunk (religatur). Ezt az igét a „választani”-ból (a legendo), vagyis a „kiválasztani”-ból (eligendo) képezték, tehát az „újra-választok” (religio) éppoly helyes forma, mint a „kiválasztok” (eligo).²⁴

Ez a szövegrész tehát azt állítja, hogy az etimológia szerint a *religio* közvetlenül nem is a *lego*-ból (‘gyűjt, szed, elmegy mellette, áttekint, átmegy rajta, felülvizsgál’) származik, hanem a kitüntetetten kiválasztást jelentő *eligo*-ból, amihez hozzáadódott egy *re-* (‘újra-’) igekötő. Következésképp Ágoston értelmezése nem *ad hoc*: a *relegere* igét a cicerói etimológiában akkor is „újra-választani” értelemben fogta fel, amikor ehhez legalábbis közvetlen, reflektált teológiai érdeke nem fűződött, hiszen nem ezt az etimológiát tartotta alkalmasnak a vallásról alkotott felfogása kifejezésére.

Tehát Ágoston olvasószemüvegén keresztül nézve a *religio* szó Cicero által javasolt említett etimológiája azt fejezi ki, hogy a tökéletes kultuszhoz a helyes istenfogalom állandó tudatosítására, cselekedeteink folyamatos „újra-választására” van szükség.

3. Lactantius és Ágoston *religio*-etimológiája

Lactantius

Lactantius Cicerót követi akkor, amikor a vallást a természetjog legalapvetőbb részének, az igazságosság gyökerének tekinti, amely meghatározza az istenség(ek) iránti kötelezettségeinket, és amelyből az emberek iránti kötelezettségeink levezethetők. Ez a felfogása fejeződik ki a *religio* szó etimológiájára tett javaslatában, vagyis paradox módon abban, hogy *nem* a cicerói etimológiát választja.

A *Rendszeres teológia* 4. könyvében, amely az igazi vallásról és bölcsességről szól, így zárja le krisztológiai és szóterológiai okfejtését:²⁵

...azzal a meghagyással születünk, hogy a minket nemző Istennel szemben a méltányos, neki kijáró engedelmisséget tanúsítsuk, egyedül őt ismerjük, őt kövessük, ennek az időleges életnek ellentmondjunk, és az igazságosság alapjaival az igaz vallásra és istentiszteletre neveljük magunkat. Az odaadásnak (pietatis) ez a köteleke Őhöz a kapcsolat és béklyóz bennünket (obstricti et religati sumus) – innen kapta a nevét maga a vallás (religio), és nem a „kiválasztani” igéből, ahogy Cicero értelmezte.²⁶

Kicsit később megtudjuk, hogy maga Isten kötötte magához az embert az odaadás béklyójával:

Mint mondtuk, a vallás szó az odaadás kötelékéből ered, amivel Isten az embert magához kötötte és az odaadás béklyójába vonta, mert Őt kell szolgáljunk mint urat, és neki kell engedelmeskednünk mint atyának.²⁷

Az igazságosság abban áll, hogy ezt a béklyózást bensővé tesszük: „kötődés”, „kapcsolódás”, részint Istenhez, részint embertársainkhoz:

...az igazságosságot alkotó első kötelesség: Istenhez kapcsolódni (coniungi); a második: az emberhez. Az elsőt választásnak nevezzük, a másikkal könyörületesség vagy emberiség a neve.²⁸

A cicerói vallás- és babonadefiníciók ellen a teológus a következő érveket hozza fel.

Nem múlhat a kultusz gyakoriságán, hogy azt vallásnak vagy babonának minősítjük.²⁹ Ha egyszer imádkozni valamely istenség(ek)hez a fiaink épségéért (azaz életben maradásáért – vö. *superstities*) vallásos cselekedetnek tekinthető, akkor sokszor csinálni ugyanezt nem számíthat babonának. Sőt, ha egy áldozat kedves az istenségnek (*placabilis*), akkor többször megismételve még kedvesebb.³⁰ És fordítva, ha bűnös, babonás dolog egész nap imádkozni az istenekhez a fiaink életéért és áldozni nekik, akkor egyszer is az. Márpedig a fiaink életben maradását kívánni a legigazságosabb dolog (*nihil iustius optari potest*).³¹ Továbbá szemfülesen rámutat arra, hogy a cicerói babonadefiníció alapján a vallás Cicero szerint egyik leglényegesebb összetevője, a kultusz újratárgyalása, felülvizsgálata (*retractatio*) is babonáságnak minősülhetne, ha naponta többször végzik:

Mert ha igaz az, amit állít, hogy az „újra-választani” ige alapján vallásosnak nevezték el azokat, akik gondosan újratanulmányozzák mindazt, ami az istenek tiszteletéhez tartozik, akkor azok, akik ezt naponta többször megteszik, miért vesztik el a „vallásos” nevet? Hiszen ők a gyakoriságból következően nyilvánvalóan sokkal alaposabban felülvizsgálják azokat a dolgokat, amelyek a kultuszt szolgálják.³²

A kritika mögött azt a felfogást sejtethetjük, amely a vallást a babonától nem a kultusz módja, hanem a tárgya alapján határolja el. Ez az érvelés végén explicit formában is kifejeződik:

A vallás nyilvánvalóan annak a tisztelete, ami valóságos, a babona pedig annak, ami hamis. Az az érdekes, hogy mit tisztelsz, nem azt, hogy hogyan, vagy hogy miért is imádkozol.³³

Lactantius szerint a politeista pogányoktól származó etimológiák és vallásdefiníciók eleve nem lehetnek sikeresek, és képtelenek a *religio* és *superstitio* megkülönböztetésére, illetve e szavak jelentésének a kifejtésére: „De mivel az istenek tisztelői vallásosnak gondolják magukat, miközben babonások, sem arra nem képesek, hogy a vallást a babonától megkülönböztessék, sem arra, hogy feltárják ezeknek a szavaknak a jelentését.”³⁴ Az általa helyesnek tartott etimológiára egy másik pogány, az epikureus tanköltéményszerző inspirálja: „Tehát helyesebben értelmezte ezt a szót Lucretius, aki azt állítja ma-

Ágoston

gáról, hogy eloldja a vallás kötelekeit.³⁵ Lucretiusnál valójában szóeredezettéről még nem, csak szójátékról beszélhetünk: „arra igyekszem, / hogy megmentssem a lelket a vallás szűk kötelétől.”³⁶

A Lucretiusra való utalást az teszi pikánssá, hogy Lactantius éppen azt a metaforát használja a keresztény vallás jellemzésére, melyet a költő rosszálló értelemben alkalmazott valamennyi vallásra: a lekötözését. Felfogása szerint Lucretiusnak igaza volt abban, hogy ha létezik vallás a szó igazi értelmében, akkor annak lényegéhez tartozik a lélek odabéklyózása az igazi istenséghez, csak éppen nem ismerte fel magát az igazi istenséget, aki az igaz vallással magához béklyózza az embert. Mindazonáltal Lucretius – véli szerzőnk – a többi pogánnyal szemben képes volt megadni a helyes etimológiát, mivel, lévén epikureus, aki az istenek létét ugyan nem, de az emberi nemhez való bármiféle kapcsolatát tagadja, a kultuszt tekintve nem volt politeista. Megjegyzendő, hogy más helyütt, ahol a teológus a pogány vallással való polémiára koncentrált és egyáltalán nem beszél az etimológiáról, Lucretius szavainak rövidített – a fentebbinél mégis pontosabb – idézésével (*religionum animum nodis exsolvere pergo*) írja le saját apologetikus célkitűzését: ő maga is arra törekszik, hogy a lelkeket megszabadítsa a vallásos hitek béklyóitól – de nem az igaz vallás kötelekeitől. Természetesen hozzáteszi, hogy Lucretius nem érthette el célját, mivel nem ismerte az igazságot.³⁷ Vagyis nem jött rá, hogy a lekötözöttség jó is lehet, hogy létezik az egy Isten, akit érdemes félni és szolgálni.

Ami a *superstitio* szót illeti, Lactantius Ciceróval egyetértve a *superstes* szóból eredezteti, de egészen más magyarázat alapján:

*Babonásoknak (superstitiosi) nem azokat nevezik, akik fiaik túlélését (superstities) kívánják – mindannyian ezt kívánjuk –, hanem azokat, akik az elhunytak túlélő (superstitem) emléket tisztelik, vagy azokat, akik túlélve szüleiket, képmásaikat otthon mint házvédő isteneket tisztelték. Mert azokat, akik új rítusokat választottak és istenek gyanánt halandókat tiszteltek, akikről azt tartották, hogy az emberek közül az égbe nyertek befogadtatást, babonásoknak nevezték, míg azokat, akik az ősi állami isteneket tisztelték, mint „vallásosakat” emlegették. Ezért mondja Vergilius: „babonás hit, első isteneinknek elfeledése”. De mivel rá kell jönnünk, hogy a régi isteneket is ugyanúgy haláluk után szentelték fel, mindazok babonások, akik sok istent tisztelnek, mi pedig vallásosak vagyunk, mivel az egyetlen és igaz Istenhez könyörgünk.*³⁸

A *superstitio* mindkét itt említett etimológiája az euhémerizmus elképzelését tükrözi, mely szerint azok, akiket istenekként szokás tisztelni, valójában hírneves emberek, többnyire jeles uralkodók voltak, akiket haláluk után hálából isteni rangra emeltek: babonásnak eredetileg azokat nevezték, akik istenek helyett embereket részesítenek vallási tiszteletben, míg a hagyományos istenek tisztelőit mint vallásosakat emlegették.³⁹ Tehát a nyelv létrehozását – állítja Lactantius – alapvetően helyes felfogás irányította. Csakhogy – folytatja Euhémeros nyomán – valójában a hagyományos, ősi istenek is eredetileg emberek voltak, így ez a megkülönböztetés pogány alkalmazóik ellen fordul; azt kell hát mondanunk, hogy minden politeista babonás.

Mint már utaltam rá, Ágoston különböző munkáiban hol ezt, hol azt az etimológiát fogadta el. A 391-ben íródott *Az igaz vallásról (De vera religione)* című írás fő célja a manicheusok ellen bebizonyítani Isten egységét, romolhatatlanságát, kimutatni, hogy a rossz nem tőle, hanem a szabad akaratból származik, és végül alátámasztani, hogy csak az így felfogott istent szabad vallásos tiszteletben részesíteni, teremtett dolgot vagy lényt nem, ideszámítva akár az angyalokat is.⁴⁰ Ez utóbbi, a művet himnikus hangnemben záró gondolatmenet kelléke a *religio* szó visszavezetése a *religare* igére. Az angyalokra utalva írja:

*...miért félünk attól, hogy közülük valamelyiket megsértjük, ha nem vagyunk babonások, hanem éppen az ő segítségükkel az egy Isten felé törekedve és lelkünket egyedül hozzá kötözve – a közvélekedés szerint innen származik a vallás szó – minden babonáságtól megszabadulunk?*⁴¹

Mint látjuk, az egyházatya a *religiót* Ciceróhoz hasonlóan a *superstitióval* állítja szembe, viszont a kettő szembeállításának alapja a tisztelet tárgya és nem a módja, ahogy azt Lactantiusnak a cicerói *superstitio*-definícióval szembeni kritikájában is láttuk. A hozzákötözésnek nemcsak tárgya, hanem alanya is mi magunk vagyunk, a lélek tehát a vallás ágensének tekinthető. A *religare* szó ebben a szövegösszefüggésben azt emeli ki, hogy az önálvetés egyfelől kizárólagos, másfelől teljes. A szóeredezettésre ily módon utal vissza a mű következő, utolsó fejezetében:

*Kapcsoljon hát (religet ergo) minket a vallás az egyetlen, mindenható Istenhez, mivel egyetlen köztes teremtmény sem választja el értelmünket, amellyel az Atyát felfogjuk, az Igazságtól, amely által felfogjuk.*⁴²

Itt maga a vallás mint emberi erőfeszítés az Istenhez rögzítés alanya. Ez azért járhat sikerrel, mert nincs közbülső szubsztancia az ember és az isteni lényeg (közelebről: az emberi értelemben munkáló Fiú) között. A *religio* itt a vallásból az ember és Isten közötti kapcsolat közvetlenségét hangsúlyozza.

Az Isten városa 10. könyvében a hippói püspök *Az igaz vallásról* című íráshoz hasonlóan a szó igazi értelmében vett vallás kizárólagosságát és egész személyiségünkre kiterjedő voltát hangsúlyozza,⁴³ csak ezúttal elsősorban a platonikus filozófusokkal szemben. A teljes és kizárólagos odaadást a jelen szöveg szerint kitüntetetten a szentáldozat (*sacrificium*) tevékenységével azonosítja, amely elsődlegesen belül, láthatatlan módon, mindig ugyanabban a formában (*sacrificium invisibile*) zajlik – ez maga a lélek tökéletes Istenhez fordulása –, a látható szentáldozat (*sacrificium visibile*) vagy más néven szentség (*sacramentum*) ennek látható, korszakhoz, helyhez kötött megnyilvánulása.⁴⁴ Az a szöveghely, melyet a cicerói *religio*-etimológia recepciójával kapcsolatban már idéztem, a belső szentáldozat motivációjára világít rá:

Mert ő [ti. Isten – K. G.] a boldogság forrása, ő minden készletés célja. Ha őt választjuk (eligentes), vagy inkább új-raválasztjuk (religentes) – hiszen azért veszítettük el, mert

elhanyagoltuk (negligentes) –, tehát ha újra Őt választjuk – amiből a „vallás” szót is eredzetetik –, akkor szeretettel Feléje igyekszünk, hogy megérkezvén megnyugodjunk, boldogan, mert a célt elérve tökéletessé váltunk.⁴⁵

A vallás tehát az, amikor az ember Istent újra-választja vagy vissza-választja, ezzel korrigálva az eredendő bűnt, a rossz választást, Isten elhanyagolását. A *relegere* azért jön itt kapóra, mert jól érzékelteti a vallásnak egyrészt a szabad akarati jellegét, másrészt, és ezzel némileg ellentétben – a *neglegere*-vel szembeállítva – bűnbeesés-korrigáló aspektusát, harmadrészt – a *diligere*-vel párhuzamba hozva – központi szerepét.⁴⁶

Jegyzetek

A tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott a Piliscsában rendezett X. Magyar Ókortudományi Konferencián, 2012. május 24-én. A tanulmány elkészítését az OTKA K 81278 számú pályázata segítette.

- 1 A modern nyelvtudomány a szót bizonytalan eredetűnek tartja. A jelen írásban tárgyalandó két etimológia közül a *religare* ('hátról lekötözni, kikötni, lerögzíteni') igéből való eredzetetést kevesen fogadják el a szóképzés szabálytalansága és a jelentésből adódó problémák miatt. Ernout–Meillet 1951, 1004–1005; de Vaan 2008. Vö. Fowler 1908; Joüon 1936.
- 2 Vö. Maltby 1991, 539 skk. A jelen írásban tárgyalandó két etimológián (*relego*, *religo*) kívül létezett egy harmadik is, mely a *relinquere* igéből vezeti le a szót. Eszerint a *religio* eredetileg ezt jelentené: „egyes tettek, tárgyak, személyek félelemből való mellőzése, (el)kerülése”. Lásd Servius Sulpicius Macrobiusnál: *Saturnalia* 3, 38. Vö. Gellius, *Noctes Atticae* 9, 2.
- 3 Lásd pl. *De officiis* 1, 45, 160; 3, 6, 28; *De legibus* 1, 7, 22–23.
- 4 *Nat. d. 2*, 72: *Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, superstitioni sunt appellati, quod nomen patuit postea latius; qui autem omnia quae ad cultum deorum pertinerent diligenter retractarent et tamquam relegerent, [i] sunt dicti religiosi ex relegendo, [tamquam] elegantes ex eligendo, [tamquam] [ex] diligendo diligentes, ex intellegendo intellegentes; his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem quae in religioso. ita factum est in superstitione et religioso alterum vitii nomen alterum laudis.* (Havas László fordítása módosításokkal.) Az alternatív jellentések megadásánál az *Oxford Latin Dictionary* „religo” szócikkét követtem.
- 5 Az „újraolvasni” értelmezésre példák: I. Calvinus: *Institutio Religionis Christianae* (Genf, 1559), 1, 11, 10; Marcus Tullius Cicero: *Über die Natur der Götter*. Ford. J. J. Kirchmann. Berlin, 1874: *wieder zu lesen*; Cicero: *The Nature of the Gods*. Ford. C. D. Yong. New York, 1878: *reading over again or practicing*; Cicero: *Academica, De natura deorum*. Ford. H. Rackham. London, 1933: *to reread or reread*; Despland 1979, 24: *lire une seconde fois, lire non pas du bout des lèvres mais avec soin, en se pénétrant du sens de ce q'on lit* („még egyszer elolvasni, vagyis nem felszínesen, hanem alaposan, elmélyedve az olvasott szöveg értelmében”). Más értelmezések: Cicero: *On the Nature of the Gods*. London, 1886 (ford. Fr. Brooks); Otto 1909: „félelemmel figyelembe venni” (a *negligere* ellentéte); *De la nature des Dieux*. Ford. Ch. Appuhn. Paris, 1935: *Se montrait-on observateur zélé de* („buzgón figyelembe venni”); Joüon 1936, 182: *repasser*. R. Muth szintetizáló álláspontja szerint (Muth 1978, kül. 344) a szó jelentéstartománya a 'mindig újra és újra elolvasni'-tól az 'újra- és újra megfontolni'-ig terjed, miközben átöleli az átmenetek hosszú sorát: 'figyelme-

A véleményváltozás a kérdésben valószínűleg nem az egyházatya teológiai felfogásából következik. Ágoston számára a *religio* szó különböző etimológiája vallásfelfogásának különböző, általa egyformán fontosnak tartott aspektusait segítettek kifejezni. Amikor a szabad akarati választás és az első bűn helyrehozatalát akarja hangsúlyozni, a *relegere*-ből való eredzetetést preferálja, amikor pedig azt diktálja a kifejtés logikája, hogy az Istennek való odaadás kizárólagos és teljes, valamint közvetlen voltát érzékeltesse, a *religare*-etimológia mellett dönt.

sen elolvasni', 'újra és újra kiválasztani', 'gondosan kiválasztani', 'újra és újra átmenni rajta'.

- 6 *Nat. d. 2*, 17, 45–47.
- 7 *Nat. d. 2*, 21, 54. Vö. 2, 14, 39; 2, 15, 41. A filozófiatörténészek konszenzusa szerint az isten-világ azonosítás a leghangsúlyosabb. A természet eszerint nem más, mint az alapvetően anyagi terminusokkal megragadott istenség tervszerű önkifejlése, melynek során az aktív oldal (a pneumán belül a tűz, az egészen belül a *pneuma*) mintegy a passzív oldalon (a pneumán belül a levegő, az egészen belül a víz és a föld) „dolgozik”. Egy fajta pogány monoteizmusról, „henotheizmusról” van tehát szó, amely azonban megengedi, hogy isten hatóerőit (lat. *vires*, gr. *dynameis*) is isteneknek nevezzük. Vö. Todd 1978; Mansfeld 2000, kül. 459 skk.
- 8 *Nat. d. 2*, 23, 60: „Görögország legbölcsebb emberei meg őseink még sok más isteni természetet is föltételeztek, nagy jótéteményeik alapján. Úgy gondolták ugyanis, hogy mindaz, ami hasznot hajt az embereknek, nem jöhetett volna létre isteni jószág nélkül” (ford. Havas L.). (*Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quicquid enim magnam utilitatem generi adferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur.*)
- 9 Uo.: *...itaque tum illud quod erat a deo natum nomine ipsius dei nuncupabant, ut cum fruges Cererem appellamus vinum autem Liberum...*
- 10 Uo.: *...tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides ut Mens...*
- 11 *Nat. d. 2*, 24, 62: *Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis ut beneficiis excellentis viros in caelum fama ac voluntate tollerent, hinc Hercules hinc Castor et Pollux hinc Aesculapius hinc Liber.*
- 12 *Nat. d. 2*, 24, 63: „Egy másik, méghozzá természetfilozófiai jellegű ok szintén az istenek nagy sokaságát eredményezte, akik emberi alakot öltöttek és a költőket ellátták mesékkel, az emberek életét pedig csordultig töltötték mindenféle babonával.” (*Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt.*) 2, 24, 64: *...physica ratio non inelegans inclusa est in impiis fabulas.*
- 13 *Nat. d. 2*, 28, 71: *Sed tamen is fabulis spretis ac repudiatis deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres per maria Neptunus alii per alia, poterunt intellegi qui qualesque sint quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit. Quos deos et venerari et colere debemus, cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura integra incorrupta et mente et voce veneremur. non enim philosophi solum verum etiam maiores nostri superstitionem*

- a religione separaverunt. A szövegnek alapvetően kétféle értelmezése lelhető fel a kommentár- és fordításirodalomban: A) a *deus* ki kell terjeszteni a *cuiusque rei* ('minden egyes dolognak a') határozatlan névmási alak hatókörét, tehát amennyi *dologról*, annyi istenről van szó, következésképp a *deust* többes számban kell fordítani; ez esetben az *is fabulis spreitis ac repudiatis* ablativus absolutusnak megengedő értelme van; B) a *deus* egyes számát komolyan kell venni, vagyis egyetlen egy istenségről állítjuk, hogy áthatja minden egyes isten természetét; ez esetben a *potuerunt* állítmány többes száma a Ceres és Neptunus *appositio praedicativák*, illetve az *alii per alia* beékelés hatásával magyarázandó. Az (A) értelmezés mellett szól a *poterunt* többes száma és a *qui qualesque sint* függő kérdés, amelyek Ceresre és Neptunusra mint valóságos istenekre látszanak utalni. Az általam elfogadott, a főszövegben idézett fordításomban is kifejeződő „monoteista” (B) értelmezést a következő érvek erősíthetik: (1) ennek az istentípusnak az előző jegyzetben idézett bevezetése, amely relativizálja a sok hagyományos isten ontológiai státuszát: „Egy másik, még hozzá természetfilozófiai jellegű ok szintén az istenek nagy sokaságát eredményezte...”; (2) ugyancsak annak fényében, ahogy Balbus ezt az istencsoportot korábban jellemezte, nehezen értelmezhető az „áthatás” (*pertinere*) viszonylata az egyes istenek és az egyes természeti elemek, illetve erők között; (3) Balbus az 1, 14, 36-ban Zénónra hivatkozva egyes számban beszél a minden dolgok természetét átható isteni erőről (*Aliis autem libris rationem quandam per omnium naturam rerum pertinentem vi divina esse adfectam putat*), a 2, 9, 24-ben Kleantész nyomán a hőről állítja, hogy az „az egész világot átható éltető erőt rejt magában” (*intellegi debet earn caloris naturam vim habere in se vitalem per ornern mundum pertinentem*); (4) a sztoikus filozófiát közvetítő testimoniumok ugyancsak egyetlen istenséggel kapcsolatban jelentik ki, hogy áthatja a mindenséget. Lásd pl. Diog. L. 7, 147 (Zénón tanítását közvetítve): *Theon... hospes patera pantón koinós ti chai to meros autu to diéchon dia pantón, pollais proségoriais prosonomazesthai kata tas dynameis* („az isten mindenk atyja úgy általánosságban, mint azon részében, amely mindent áthat, és amelyet sok néven neveznek különböző hatóképességei szerint”); Aet. Plac. 1, 7, 34 (Doxogr. Gr. 306): *Pneuma men diéchon di'holu tu kosmu* („a rendezett világ egészét átható lehelet”); Alex. Aphrod. *De Mixt.* p. 224 Bruns (S. V. F. 2, no. 310): *Memichthai té hylé legein ton theon, dia pasés autés diékonta*. („Azt mondja [ti. Chrysiszpos – K. G.], hogy az isten elkeveredett az anyaggal, annak teljes egészét áthatva.”) Lásd Pease 1958, 737.
- 14 *Nat. d. 2, 22, 58: ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coeret et continet, natura non artificiosa solum sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum oportunitatumque omnium.*
- 15 Balbus előadásában a görög *dynamis*nak megfelelő *vis* szó többször vonatkozik olyan erőre, hatóképességre, amelyre istenneveket alkalmaznak az emberek. Lásd *Nat. d. 2, 23, 61: tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxume a M. Aemilio Scauro, ante autem ab [A.] Atilio Calatino erat Fides consecrata. quarum omnium rerum quia vis erat tanta ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen optinuit.* 2, 23, 62: *Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ei di qui utilitates quasque gignebant, atque is quidem nominibus quae paulo ante dicta sunt quae vis sit in quoque declaratur deo.* Vö. 2, 25, 65: *Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est.* Vö. 2, 26, 67: *vis autem eius [sc. Vestae – K. G.] ad aras et focos pertinet.* Vö. 2, 26, 68: *Nec longe absunt ab hac vi di [sc. Vestae – K. G.] Penates...*
- 16 2, 14, 37.
- 17 2, 28, 70: *Videtisne igitur ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos. Quae res genuit falsas opiniones erroneasque turbulentos et superstitiones paene aniles.*
- 18 Jöüon 1936, 183 skk.
- 19 Lásd Cicero, *De inventione* 2, 66: „Vallásnak azt nevezik, ami az istenektől való félelemben és a nekik végzett szent cselekményekben áll.” (*Religionem eam, quae in metu et caerimonia deorum sit, appellant.*) Lásd még pl. Aelius Gallus Festusnál (*De significatu verborum*, 278). Vö. Otto 1909, 536 skk.; Dumésil 1952, 130.
- 20 Gellius, *Noctes Atticae* 4, 9.
- 21 Vö. Buckley 1898; Otto 1909, 536 skk.
- 22 *Inst. 4, 28, 10: Nam quod ait „religiosos a relegendos appellatos, qui retractent ea diligenter, quae ad cultum deorum pertineant”, cur ergo illi, qui hoc saepe in die faciant, religiosorum nomen amittant, cum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa relegant ea, quibus dii coluntur?*
- 23 *Civ. Dei* 10, 3, 2. Lévén szó etimológiai kérdésről, ebben az alfejezetben a latin szöveget többnyire a főszövegben, a magyar fordítás előtt idézem.
- 24 *Retr. 2, 13, 9: Nam non me fugit aliam nominis huius originem exposuisse latini sermonis auctores, quod inde sit appellata religio, quod religitur. Quod verbum compositum est a legendo, id est eligendo, ut ita latinum videatur 'religo' sicut 'eligo'.*
- 25 Az előzmények: Krisztus a megtestesülés révén válhatott követendő és követhető példává az ember számára, mivel ugyanazoknak a szenvedéseknek és kísértéseknek volt kitéve, mint minden ember. Következésképpen „az életnek semmilyen más reménye nem adódik az ember számára, mint hogy a hívságokat és a nyomorult tévelygést elvetve Istent felismerje és Istent szolgálja...”
- 26 *Inst. 4, 28, 2–3: Hac enim conditione gignimur, ut generanti nos Deo justa et debita obsequia praebemus, hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus; unde ipsa Religio nomen accepit, non ut Cicero interpretatus est, a relegendo... A kétféle etimológia – és egyben az imént idézett Lactantius-hely és Ágostontól az ugyancsak idézett *Retractationes* 2, 13, 9 – szervesen társítását látjuk Isidorusnál (*Origines* 8, 2): „A vallás név onnan ered, hogy általa kapcsoljuk magunkat Istenhez a szent tisztelet szerinti szolgálat kötelékével. Ezt az ígét a *választani*-ből (*a legendo*), vagyis a *kiválasztani*-ből (*eligendo*) képezték, tehát a vallás éppoly helyes forma, mint a *válogatás*.” (*Religio appellata, quod per eam uni Deo religamus animas nostras ad cultum divinum vinculo serviendi. Quod verbum compositum est a relegendo, id est eligendo, ut ita Latinum videatur religio sicut eligio.*) Mint fentebb láttuk, a ránk hagyományozott ágostoni szövegben a *religio* és – a rendelkezésre álló latin irodalomban példa nélküli – *eligio* alakok helyett a *religio* és *eligo* szerepelnek, ezért Isidorusnál valószínűleg félreértésről vagy a másolók hiábajáról lehet szó. Így az utóbbi mondatot végének valószínű változatát így adhatjuk vissza: „...tehát az *újraválasztok* (*religio*) éppoly helyes forma, mint a *kiválasztok* (*eligo*).”*
- 27 *Inst. 4, 28, 12: ...diximus nomen religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus religaverit, et pietate constringerit, quia servire nos ei ut domino, et obsequi ut patri necesse est.*
- 28 *Inst. 6, 10, 2: ...primum officium iustitiae est, coniungi cum Deo; secundum, cum homine. Sed illud primum, religio dicitur; hoc secundum, misericordia vel humanitas nominatur.*
- 29 *Inst. 4, 28, 6.*
- 30 *Inst. 4, 28, 7–8.*
- 31 *Inst. 4, 28, 9: Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, retractarent, et tamquam relegerent, ii dicti sunt religiosi, cur ergo illi, qui hoc saepe in die faciant, religiosorum nomen amittant; cum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa relegant ea, quibus dii coluntur?*
- 32 *Inst. 4, 28, 10.*

- 33 *Inst.* 4, 28, 11: *Nimirum religio veri cultus est, superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid precere.*
- 34 *Inst.* 4, 28, 11: *Sed quia deorum cultores religiosos se putant, cum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere, nec significantiam nominum exprimere.*
- 35 *Inst.* 4, 28, 13.
- 36 *De rerum natura* 1, 932 = 4, 7 (ford. Tóth B.). Hasonló utalás a *religio*-ban ott érezhető *religio*-ra Cicerónál is több helyen előfordul, ahol a cél az, hogy érzékeltesse ha nem is a vallásnak általában, de egyes vallásos rögeszméknek a béklyózó hatását. Lásd pl. *In Verrem* 2, 4, 113; *Philippicae* 2, 83; *Pro Caecina* 98. Más kortárs szerzőknél erre kevesebb példát találunk. Ilyen: Caesar, *De bello Gallico* 3, 6, 3. Később Lucretiuson kívül főképp Liviusnál jelenik meg a kép, pl. *Ab urbe condita* 5, 23, 10: *se domumque religione exsolvere*; 41, 27, 5: *religionibus quibusdam animo obiectis*. Burkolt etimológiának a *religare* már Lactantius előtt, Gelliusnál is része (4, 9, 2), jóllehet nem a pozitív értelmű *religio*, hanem a negatív értelemben vett *religiosus* ('vakbuzgó') szó eredetetésében kap szerepet: *Religiosus is appellabatur qui nimia et superstiosa religione sese alligaverat* („Vakbuzgónak azt nevezük, aki mintegy gúzsba köti magát a túlzott, babonás vallásossággal”). A *religare*-etimológiát fogadja el Lactantius után a 4. század végén *Aeneis*-kommentárjában Servius is (*In Aen.* 8, 349.). Vö. Irmscher 1994.
- 37 *Inst.* 1, 16, 3.
- 38 *Inst.* 4, 28, 13–14.
- 39 Lásd Winiarczyk 1994.
- 40 A nyitó fejezet az igaz vallást (*vera religio*) ekképpen határozza meg: „...amellyel az egyetlen Isten tiszteljük és a lehető legtisztább odaadással megismerjük mint minden természet kiindulópontját, aki a mindenséget kezdi, befejezi és fenntartja” (*...qua unus Deus colitur, et purgatissima pietate cognoscitur principium naturarum omnium, a quo universitas et inchoatur et perficitur et continetur*).
- 41 *Vera rel.* 54, 111: *...quid metuimus ne aliquem illorum offendamus, si non superstitiosi fuerimus, cum ipsis adiuvantibus ad unum Deum tendentes, et ei uni religantes animas nostras, unde religio dicta creditur, omni superstitione careamus?* A kétféle etimológia szervesen társítását látjuk Isidorusnál (*Origines* 8, 2), aki egyfelől megjegyzi, hogy „vallásnak azt nevezzük, amellyel lelkünket a szolgálat béklyójával Istenhez kötözzük”, másfelől nyomban hozzáteszi, hogy ez a szó az „újraválaszt”, azaz a „kiválaszt” szóból alakult ki, tehát a „vallás” nyelvtanilag éppannyira tűnik helyesnek, mint „kiválasztás”. (*Religio appellata, quod per eam uni Deo religamus animas nostras ad cultum divinum vinculo serviendi. Quod verbum compositum est a relegendo, id est eligendo, ut ita Latinum videatur religio sicut eligio.*)
- 42 *Vera rel.* 55, 113: *Religet ergo nos religio uni omnipotenti Deo; quia inter mentem nostram qua illum intellegimus Patrem, et veritatem, id est lucem interiorem per quam illum intellegimus, nulla interposita creatura est.*
- 43 A szeretet kettős parancsa – és benne az *in toto corde, in tota anima, in tota mente* – mindkét szövegben fontos hivatkozási pont az igaz vallás értelmezéséhez.
- 44 *Civ. Dei* 10, 4–5. Ilyen volt például a zsidó vallásban a véres áldozat, amelyeknek az őket sugalló belső áldozat hitelesített, de értelemszerűen ilyennek tekinti az oltáriszentséget is, amely a Krisztus eljövételével kezdődő korszakban a belső Istenhez fordulás szükségszerű kifejeződése.
- 45 *Civ. Dei* 10, 3, 2.
- 46 A szabad akaratiság hangsúlyozása Ágostonnál 396-tól, a *De diversis questionibus ad Simplicianum* megírásától kezdve meglehetősen formális. Az akarat ugyan mindig választ több lehetőség között, de hogy valójában mit is választhat, az a személyre szóló meghívástól függ. Vö. Stump 2001; Babcock 1979.

Bibliográfia

- Babcock, W. S. 1979. „Augustine’s Interpretation of Romans (AD 394–396)”: *Augustinian Studies* 10, 55–74.
- Buckley, E. (szerk.) 1898. *Universal Religion*. Chicago.
- Despland, M. 1979. *La religion en Occident. Évolution des idées et du vécu*. Paris.
- Dumésil, G. 1952. *Les dieux des Indo-européens*. Paris.
- Ernout, A. – Meillet, A. 1951. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Nouvelle édition revue, corrigée et augmentée d’un index*. Paris.
- Fowler, W. W. 1908. „The Latin History of the Word *Religio*”: *Transactions of the Congress for the History of Religions* 2, 169–175.
- Irmscher, J. 1994. „Der Terminus *religio* und seine antiken Entsprechungen im philologischen und religionsgeschichtlichen Vergleich”: U. Bianchi (szerk.), *The Notion of ‘Religion’ in Comparative Research*. Roma, 63–73.
- Joüon, P. 1936. „L’étimologie du *religiosus* dans Cicéron et un trait caractéristique de l’homme religieux en Israël”: *Recherches de Science Religieuse* 26, 180–184.
- Maltby, R. 1991. *A Lexicon of Ancient Latin Etymologies*. Leeds.
- Mansfeld, J. 2000. „Theology”: K. Algra – J. Barnes – J. Mansfeld – M. Schoeffer (szerk.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge, 452–478.
- Muth, R. 1978. „Vom Wesen römischer *Religio*”: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 16. 1. Berlin – New York, 295–354.
- Otto, W. F. 1909. „*Religio* und *Superstitio*”: *Archiv für Religionswissenschaft* 12, 533–554.
- Pease, A. S. 1958. *Cicero, De natura deorum* II. (reprint: New York, 1979).
- Stump, E. 2001. „Augustine on Free Will”: E. Stump – N. Kretzmann (szerk.), *The Cambridge Companion to Augustine*. Cambridge, 124–147.
- Todd, R. B. 1978. „Monism and Immanence: The Foundations of Stoic Physics”: J. Rist (szerk.), *The Stoics*. Berkeley – Los Angeles – London, 137–160.
- Vaan, M. de 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden.
- Winiarczyk, M. 1994. *Euhemerus Messenius: Reliquiae*. Hamburg.